

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

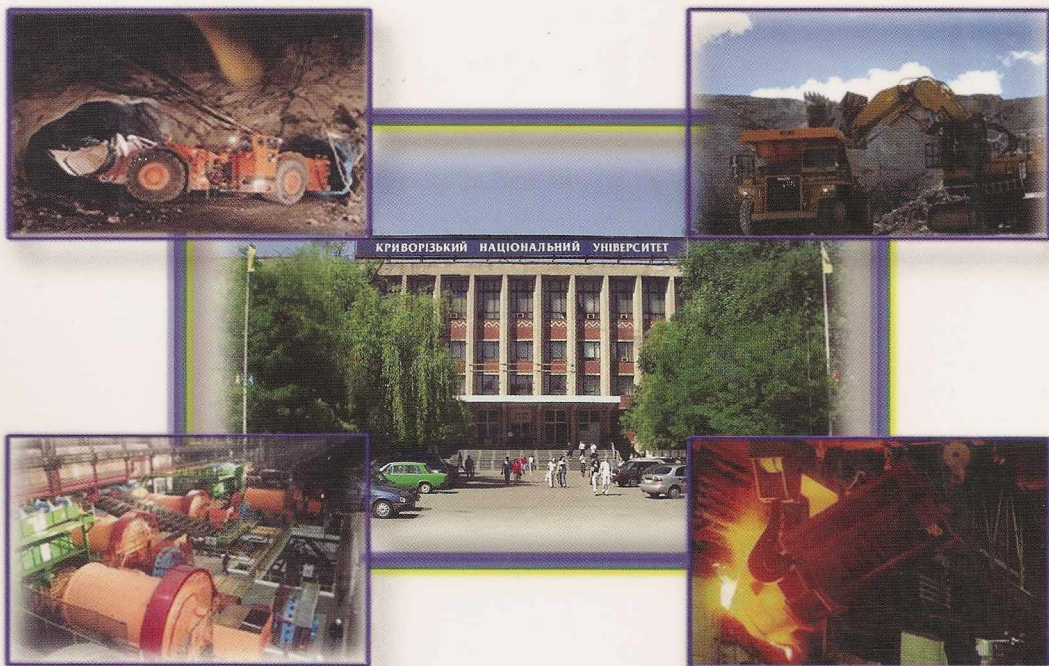
ДВНЗ «КРИВОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Міжнародна науково-технічна конференція

Матеріали конференції

**СТАЛИЙ РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ
ТА СУСПІЛЬСТВА**

Том 2

22-25 травня 2013 року

Кривий Ріг

УДК: 811.161.2'42 : 52

О. А. ОСТРОУШКО,

канд. філол. наук, доцент

Криворізький педагогічний інститут

ДВНЗ «Криворізький національний університет»

e-mail: ostroushko_oks@mail.ru

АСТРОНОМІЧНІ ТЕРМІНОЛОГІЧНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ З КОМПОНЕНТАМИ-ВЛАСНИМИ НАЗВАМИ

У статті розглянуто різновиди власних назв, що входять до складу астрономічних термінологічних словосполучень. Визначено семантичні групи термінів, що містять власні назви.

Ключові слова: термінологічне словосполучення, астрономічна термінологія, власна назва.

Терміни-словосполучення становлять важливу й досить значну частину будь-якої термінологічної системи. Особливо багато термінів – описових фраз у техніці й технології виробництва, де вони певним чином характеризують конструкції, механізми, процеси тощо [1, с. 98]. Терміни-словосполучення будуються за типовими моделями підрядних і сурядних словосполучень, містять найчастіше два-три, рідше більше (до семи-восьми) компонентів. Виявлення сучасних тенденцій у творенні складених термінів різних галузей науки і виробництва, з'ясування семантичних процесів, що відбуваються при цьому, – одне із завдань сучасного термінознавства.

Складниками частини термінологічних словосполучень є власні назви. Оними – назви індивідуальні, вони «прив'язані» до конкретного предмета, явища, процесу, події тощо. Та широко побутуючи в мовленні, уживаючись у певних контекстах, позначаючи денотат, важливий і вагомий у якомусь аспекті для мовного колективу, вони здатні набувати низки асоціативних значень, активізувати у свідомості адресата певний пласт знань і уявлень, ставати символічними назвами. У такому разі денотат, позначуваний онімом, може виявитися образним втіленням ідеї, розлогих міркувань, значної за обсягом когнітивної структури.

Входячи до складу термінологічних словосполучень, власні назви так само виконують цю функцію актуалізації певної суми знань. На прикладі астрономічної термінології спробуємо з'ясувати, які саме оними стають елементами складених термінів і які семантичні групи термінів містять власні назви. Матеріалом наших спостережень став Астрономічний енциклопедичний словник, у якому, за нашими підрахунками, близько 10 % наведених термінів мають своєму складі онімні компоненти.

Переважну більшість власних назв – компонентів астрономічних термінів становлять антропоніми. Це, як правило, прізвища вчених-дослідників, які вперше описали певне явище, з'ясували якусь закономірність, виявили й сформулювали закон тощо: *Блажска ефект* – «періодичні зміни періоду і форми кривої блиску змінної зорі» (АЕС, с. 56) – відкриті російським астрономом С. М. Блажком, який створив Московську школу дослідників змінних зір; *Занстра метод* – «метод визначення температури гарячої зорі, оточеної світною газовою оболонкою, світіння якої збуджене короткохвильовим випромінюванням зорі» (АЕС, с. 164) – запропонований і впроваджений голландським астрономом Г. Занстроу у 1931 р. для визначення температур ядер планетарних туманностей; *Кеплера закони* – «три закони, які описують незбурений рух планет відносно Сонця» (АЕС, с. 211) – виведені емпіричним шляхом німецьким астрономом і математиком Й. Кеплером на початку XVII ст.; *Маундера «метелик»* – «діаграма залежності геліографічної широти сонячних плям від часу» (с. 275) – побудована англійським астрономом Е. У. Маундером у 1904 р. для ілюстрації циклу сонячної активності; Термінологічне словосполучення нерідко містить прізвища двох учених, які водночас стали першовідкривачами, працюючи разом або поодиноці, незалежно один від одного, над якоюсь проблемою: *Фабера – Джексона співвідношення* – «залежність між світністю і шириною спектральних ліній, яку виявили у 1976 р. С. Фабер і Р. Джексон для галактик еліптичних» (АЕС, с. 492). Термін може мати у своєму складі й імена дослідників, один із яких започаткував розробку ідеї, вперше зафіксував явище, інший – завершив роботу, поглибив наукове розуміння об'єкта досліджень тощо: *Тіціуса – Бодє закономірність* – «закономірність планетних відстаней...» (с. 480): ця закономірність була виявлена у 1766 р. Й. Тіціусом, але стала відомою завдяки роботам Й. Бодє у 1772 р.

У подібних назвах фіксуються певні сторінки історії наукової галузі, «персоніфікуються» важливі відкриття. Це й данина поваги до видатних учених, які зробили значний внесок у розвиток науки. Саме тому низка термінів містить онімний компонент «на честь когось»: *Дреперівський каталог* – «спектральний каталог, створений у Гарвардській обсерваторії в 1918-1924 рр. і названий на честь Г. Дрепера», американського астронома (АЕС, с. 139); *Роша порожнини* – «простір, який оточує кожне з гравітуючих тіл, що рухаються по колових орбітах навколо спільного центра мас» (АЕС, с. 410) – названі на честь французького астронома й математика Е. А. Роша; *Хаббла космічний телескоп* – «позаатмосферний великий телескоп...» (США)» (АЕС, с. 506) – перша назва проекту – «Великий космічний телескоп», згодом названий на честь американського астронома Е. П. Хаббла.

Проведений аналіз засвідчує, що астрономічні термінологічні словосполучення, які мають у своєму складі антропоніми – імена науковців, належать до таких семантичних груп:

– назви результатів науково-пізнавальної, мисленнєвої діяльності дослідників: сформульованих гіпотез, законів, закономірностей, принципів, теорій, моделей, схем, пояснень тощо: *Блау механізм* – «пояснення розпаду подвійної системи як наслідку раптового порушення її динамічної рівноваги» (АЕС, с. 55); *Герципрунга – Рессела діаграма* – «діаграма, по осях якої відкладають дві найважливіші характеристики зорі: температуру і світність, або зоряну величину абсолютну» (АЕС, с. 109); *Бредіхіна теорія кометних форм* (АЕС, с. 60); *Ейнштейна модель Всесвіту* (АЕС, с. 146); *Кассіні закони* (АЕС, с. 208); *Лапласа космогонічна гіпотеза* (АЕС, с. 251); *Фогта – Рессела теорема* (АЕС, с. 497);

– назви методів наукової діяльності: *Весселінка метод* (*Бааде – Весселінка метод*) – «метод визначення середнього радіуса пульсуючої змінної зорі»; (АЕС, с. 70); *Еддінгтона метод* – «наближений метод розв'язування рівняння перенесення випромінювання у фотосферах зір» (АЕС, с. 145); *Певцова метод* (АЕС, с. 352); *Шварцшильда – Шустера метод* (АЕС, с. 531);

– назви абстрактних величин, індексів, залежностей тощо: *Вольфа число* – «один із індексів сонячної активності ..., який описує потужність процесу плямоутворення на Сонці» (АЕС, с. 85); *Еддінгтона межа* (*Еддінгтона світність, критична світність*) – «світність небесного тіла, у разі якої спрямоване до центра тіла прискорення вільного падіння зрівноважується напрямленим назовні прискоренням, що зумовлене тиском потоку випромінювання» (АЕС, с. 145); *Кавендіша гравітаційна стала* (АЕС, с. 203); *Планківські одиниці* (АЕС, с. 360); *Стокса параметри* (АЕС, с. 453); *Кукаркіна – Паренаго залежність* (АЕС, с. 246); *Хаббла стала* (АЕС, с. 507);

– назви явищ і процесів: *Бейлі ланцюжки* (*чотки*) – «світлі ділянки Сонця, що їх видно крізь виїмки нерівного краю Місяця безпосередньо перед початком повної фази сонячного затемнення і відразу після його закінчення» (АЕС, с. 52); *Допплерівське зміщення* – «зміна довжини хвилі електромагнітного випромінювання, зумовлена відносним рухом джерела випромінювання і спостерігача» (АЕС, с. 137–138); *Вавилова – Черенкова випромінювання* (АЕС, с. 73); *Фарадея ефект* (АЕС, с. 497);

– назви конкретних космічних об'єктів: *Барнарда петля* – «величезна туманна оболонка в центральній частині Оріона» (АЕС, с. 50); *Оорта хмара* (АЕС, с. 331); *Біели комета* (АЕС, с. 53); *Бока глобули* (АЕС, с. 57); *Вольфа – Райє зорі* (АЕС, с. 84); *Койпера пояс* (АЕС, с. 220); *Крейца сім'я комет* (АЕС, с. 242); *Маркаряна галактики* (АЕС, с. 268); *Хаббла туманність* (АЕС, с. 507);

– назви часових і просторових понять: *Хаббла час* (*вік Всесвіту*) – «час розширення Всесвіту від моменту Великого Вибуху» (АЕС, с. 507-508); *Метонів цикл* (АЕС, с. 286); *Кельвіна час стискування* (*Кельвіна – Гельмгольца шкала часу*) (АЕС, с. 211); *Хейла цикл* (АЕС, с. 510); *Хаббла радіус* (*горизонт космологічний*) – «межа, що виділяє частину Всесвіту, яку в принципі ми можемо вивчати» (АЕС, с. 507); *Шварцшильда радіус* (*гравітаційний радіус*) (АЕС, с. 531); *альвенівський радіус* (АЕС, с. 18–19);

– назви атласів, оглядів, каталогів, переліків космічних об'єктів та їхніх характеристик: *Вокулера класифікація* – «морфологічна класифікація галактик, запропонована Ж. А. де Вокулером» (АЕС, с. 83–84); *Босса каталог* (АЕС, с. 58); *Гевелія атлас неба* (АЕС, с. 102); *Моргана класифікація* (АЕС, с. 303);

– назви телескопів: *Гершеля система рефлектора (Ломонова – Гершеля, Цуккі)* – «система телескопа-рефлектора, у якій вгнуте параболічне дзеркало має нахил до падаючого пучка світла» (АЕС, с. 110); *Максвелла телескоп* (АЕС, с. 267); *Максутова телескоп (меніскові телескопи)* (АЕС, с. 267); *Хейла телескоп* (АЕС, с. 470).

Антропоніми у складі астрономічних термінів – це не лише імена науковців. Так, *Keck телескоп* названо на честь мецената У. М. Кека, фонд якого фінансував будівництво найбільшого сегментного телескопа у світі, установленого на горі Мауна-Кеа на Гавайських островах (АЕС, с. 211). Мотиваційною базою деяких термінологічних словосполучень стали імена правителів: «*Альфонсові таблиці*» – «планетні таблиці, які на підставі методів Птолемея складені 1252 р. за вказівкою кастильського короля Альфонса X Мудрого» (АЕС, с. 19); «*Рудольфові таблиці*» – «перші планетні таблиці, складені на підставі геліоцентричної системи світу. Оpubліковані Й. Кеплером у 1627 р.» (АЕС, с. 410) – ці астрономічні таблиці були результатом 22-річної праці Й. Кеплера та названі ним на честь імператора Рудольфа II, у якого Кеплер протягом 1601-1611 рр. служив придворним математиком, астрономом і астрологом. З іменем Юлія Цезаря пов'язані назва *юліанський календар* (синонім – *старий стиль*) – «сонячний календар, який уведено з 1 січня 45 р. до н.е. реформою Юлія Цезаря» (АЕС, с. 539); *юліанський рік* – «проміжок часу, який дорівнює 365,25 доби» (АЕС, с. 539) і є основою юліанського календаря. Назва ж *юліанський період* – «проміжок часу в 7980 років, який використовують під час астрономічних та хронологічних розрахунків» (АЕС, с. 539) – пов'язана з іменем батька французького ученого Жозефа Жюста (Йосифа Юстуса) Скалігера – Жюля Сезара (Юлія Цезаря) Скалігера. Пов'язані з цим і поняття *юліанська дата*, або *юліанський день* (АЕС, с. 539); *юліанська зоряна дата* (АЕС, с. 539); *модифікований юліанський період* (АЕС, с. 302). Реформою юліанського календаря, проведеною Папою Римським Григорієм XIII у 1582 р., запроваджено новий сонячний календар – так званий *григоріанський календар (новий стиль)* (АЕС, с. 121).

Астрономічні термінологічні словосполучення можуть мати у своєму складі й топоніми: *Альєнде метеорит* (АЕС, с. 19), *Гоба метеорит* (АЕС, с. 113), *Тунгуський метеорит* (АЕС, с. 485–486). Мотиваційною основою назв метеоритів є назва місцевості, де вони впали чи вибухнули: селище Пуєблито де Альєнде на півночі Мексики; ферма Гоба-Уест у Намібії, Південно-Західна Африка; район ріки Підкам'яної Тунгуски в Красноярському краї Росії.

Низка термінів пов'язана з Гринвічем – передмістям Лондона, де протягом 1675–1954 рр. було розташовано Гринвіцьку обсерваторію (АЕС, с. 122). Передусім, це словосполучення *гринвіцький меридіан* (АЕС, с. 122) (синоніми – *початковий меридіан Землі, нульовий меридіан Землі*) – «меридіан земний, який проходить через центр меридіанного кола Гринвіцької обсерваторії у передмісті Лондона... прийнятий за міжнародною угодою в 1884 р. як початковий меридіан відліку довгот і поясного часу» (АЕС, с. 122). Також астрономи послуговуються термінами *гринвіцький середній зоряний час, гринвіцький справжній зоряний час, гринвіцький середній сонячний час* (АЕС, с. 122).

Мотиваційною базою низки назв астрономічних каталогів, класифікацій, оглядів, атласів неба стали власні назви міст, у яких ці каталоги було укладено (як правило, це міста, у яких розташовано астрономічні обсерваторії): *Боннський огляд* (АЕС, с. 58), *Кордовський огляд неба* (АЕС, с. 229), *Капський фотографічний огляд* (АЕС, с. 205), *Паломарський зоряний атлас* (АЕС, с. 340).

Як складові частини астрономічних термінологічних словосполучень функціонують і назви небесних тіл. Подібні найменування передусім є елементами складених термінів, що позначають поняття, які мають безпосереднє відношення до того чи того космічного тіла: *стійкість Сонячної системи* (АЕС, с. 453), *спокійне Сонце* (АЕС, с. 451), *паралакс Сонця* (АЕС, с. 342), *супутники Землі пиліви* (АЕС, с. 457), *параметри орієнтації Землі* (АЕС, с. 345), *стандартна атмосфера Землі* (АЕС, с. 451). До складу термінологічних словосполучень можуть входити й відносні прикметники, утворені від таких власних назв, як-от терміни з компонентом *сонячний*: *сонячна хромосфера* (АЕС, с. 435–436), *сонячне затемнення* (АЕС, с. 436–437), *сонячні космічні промені* (АЕС, с. 439), *сонячні плями* (АЕС, с. 439–440), *спалах сонячний* (АЕС, с. 442–443).

Інший випадок – коли у складі словосполучення власна назва певного космічного тіла сприймається не стільки як індивідуальне найменування об'єкта, а як назва типового

представника низки подібних об'єктів. Так, назви типів зір утворюються за схемою «(змінні) зорі типу» + астрономічне найменування зорі, яка є типовим представником цього класу: (змінні) зорі типу *ZZ Кита* (АЕС, с. 171, 180), (змінні) зорі типу *R Північної Корони* (АЕС, с. 171–172), зорі типу *T Водолія* (АЕС, с. 178), зорі типу *SX Фенікса* (АЕС, с. 182). Деякі з таких назв мають синонімічні: зорі типу *AM Геркулеса – полярні* (АЕС, с. 178), зорі типу *DQ Геркулеса – проміжні полярні* (АЕС, с. 179), зорі типу *U Близнят – карликові нові* (АЕС, с. 177), зорі типу *UV Кита – спалахуючі зорі* (АЕС, с. 180), зорі типу *Z Андромеди – симбіотичні зорі* (АЕС, с. 177). Назва сузір'я, до складу якого входить зоря – типовий представник певного класу зір, може ставати базою для творення нової загальної назви цього типу зір. Так, зорі типу *Міри Кита* також називають *міридами*. *Цефеїди* – «великий клас пульсуючих змінних зір» (АЕС, с. 518) – отримали свою назву на честь зорі δ Цефея, яка є представником *цефеїд класичних* (АЕС, с. 519–520). Серед цефеїд також розрізняють *аномальні* (АЕС, с. 518–519), *довгоперіодичні* (АЕС, с. 519), *карликові* (АЕС, с. 519). *Цефеїди короткоперіодичні* (АЕС, с. 520) також мають назви *змінні зорі типу скупчень*, (змінні) зорі типу *RR Ліри*, або *ліриди*. *Цефеїди II типу населення* (АЕС, с. 520–521) також називають *цефеїдами сферичної складової* або *віргінідами* – за назвою типового представника – зорі *W Діви* (*W Vir*, за латинською назвою сузір'я *Virgo*).

Латинські назви становлять мотиваційну базу й інших назв. Так, латинське найменування сузір'я мотивує назву типу зір *серпентиди* – це зорі типу *W Змії* (АЕС, с. 179) (*W Ser*, латинська назва *Serpens*). Латинська назва становить основу терміна *лацертиди*, або *об'єкти типу BL Ящірки* (*BL Lacertae*) – «позагалактичні зореподібні об'єкти із вкрай слабкими емісійними лініями в спектрі» (АЕС, с. 251–252). Назви метеорних потоків – *гемініди* (АЕС, с. 105), *урсиди* (АЕС, с. 490) – пов'язані з латинськими назвами сузір'їв, із яких виходять радіанти метеорів: сузір'я Близнюків (лат. *Gemini*), Малої Ведмедиці (*Ursa Minor*). Пор. прозору мотивацію назв *оріоніди* (АЕС, с. 334) – метеорний потік із радіантом у сузір'ї Оріона (лексема грецького походження), *драконіди* (АЕС, с. 138) – метеорний потік із радіантом у сузір'ї Дракона (лексема латинського походження – *Draco*). За таким же принципом можуть іменуватися типи астероїдів: *Амура група*, *амурці* (АЕС, с. 20), *Аполлона група*, *аполлонці* (АЕС, с. 25), *Атона група*, *атонці* (АЕС, с. 430).

Переважає більшість проаналізованих термінологічних словосполучень містить онімні компоненти (як правило, антропоніми – імена учених) як залежні у формі родового відмінка однини: *Вільсона ефект* (АЕС, с. 81); *Леметра модель Всесвіту* (АЕС, с. 253); *Міннарта формула* (АЕС, с. 295); *Чандрасекара межа* (АЕС, с. 524–525); *Шперера закон* (АЕС, с. 534). Значно менше словосполучень із залежними відносними прикметниками, утвореними від власних назв: *релеївське розсіювання електромагнітного випромінювання* (АЕС, с. 397); *Сіхоте-Алінський метеоритний дощ* (АЕС, с. 425); *Оріонові змінні* (АЕС, с. 334), *галактики сейфертівські* (АЕС, с. 92–93);

Отже, термінологічні словосполучення з компонентами – власними назвами утворюють окрему групу складених термінів. Як елементи астрономічних термінів зафіксовано антропоніми, географічні власні назви та власні назви космічних об'єктів. Онім у складі терміна актуалізує певний пласт інформації про особу чи місце, які мають відношення до позначуваного поняття. Термінами-словосполученнями з онімними компонентами позначаються результати науково-пізнавальної діяльності дослідників, різні абстрактні величини, конкретні об'єкти, явища й процеси, часові й просторові поняття.

Література

1. Суперанская А. В. Общая терминология : Вопросы теории / Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. – М. : Наука, 1989. – 246 с.

Список умовних позначень використаних джерел

АЕС – Астрономічний енциклопедичний словник / За заг. ред. І. А. Климишина та А. О. Корсунь. – Львів : ЛНУ, 2003. – 548 с.